

NA CESTE K OTVORENEJ SPOLOČNOSTI. POZNÁMKY K ETIKE SYSTÉMOVÝCH ZMIEN

JÚLIUS STRINKA, Filozofický ústav SAV, Bratislava

Závažnou, v kritických situáciách priam rozhodujúcou okolnosťou systémových zmien uskutočňovaných na ceste k otvorenej demokratickej spoločnosti je postoj občana k nim, to, ako ich on prijíma a hodnotí, ako sa s nimi vyrovnáva, či a v akej miere sa s nimi stotožňuje alebo ich odmieta. Pravda, postoje môžu byť rozličné a často priamo protichodné, predsa však existuje istá miera adekvátnosti, istá hranica tolerancie.

V tomto texte chcem poukázať na súvzťažnosť medzi objektívnym priebehom transformačného procesu a jeho subjektívnou apercepciou, na význam subjektívnej identifikácie prevažujúcej časti obyvateľstva s priebehom a cieľmi uskutočňovanej spoločenskej premeny. Systémové zmeny nie sú totiž nejakou odľudštenou technickou procedúrou. Sú vecou tu žijúcich živých a mnohorožmerne zainteresovaných a pôsobiacich ľudí, ktorých pri projektovaní a presadzovaní zmien týkajúcich sa ich životov a osudov nemožno nebrať na vedomie: lebo práve oni sú a nemôžu nebyť aj ich aktérmi, aj ich najvlastnejším zmyslom.

x x x

Nie je ľahké adekvátne diagnostikovať súčasný stav našej spoločnosti, našej krajiny. Je to mnohodimenzionálny problém, týka sa mnohých sfér života spoločnosti - od ekonomiky cez politiku, kultúru až po jemné duchovné pradiivo sebareflexie jednotlivcov a ich rôznorodých zoskupení.

Namiesto plošnej deskripcie sa pokúsim upriamiť pozornosť na jeden základný, kľúčový rozpor, z ktorého sa podľa mojej mienky odvodzujú všetky ostatné, ktorého riešenie podmieňuje dynamiku nášho spoločenského pohybu. Je to rozpor medzi reálnymi, uskutočniteľnými možnosťami formovania novej spoločnosti a schopnosťou, resp. neschopnosťou využiť tieto možnosti.

Vedomie, že sa naďalej premrháva čas, ktorý bolo alebo je možné využiť na vyviaznutie zo stavu stagnácie a úpadku, je silným brzdiacim faktorom, silou pôsobiacou deprivačne a demobilizujúco na motiváciu a aktivitu obyvateľstva. Čas, v podstate fyzikálna kategória, v kontexte s ľudským konaním, so stavom vecí týkajúcich sa človeka, jeho dosiahnutého alebo premeškaného prospechu, môže nadobudnúť veľmi výraznú etickú dimenziu.

Nachádzame sa v situácii, keď sa veľmi intenzívne pociťuje táto etická dimenzia strateného a naďalej strácaného času. Už vo februári 1990, dva mesiace po novem-

brovej revolúcii, keď ešte vo veľkej miere pretrvávala revolučnú eufória, si to všimol Milan Šimečka. V stati napísanej pre Journal of Democracy /roč. 1, č. 3, leto 1990/ povedal: "Mnohé depresie, ktoré dnes rozjatrujú východoeurópske spoločnosti, vyplývajú z toho, že si uvedomujeme, že tlačíme pred sebou veľmi ťažkú a neskladnú hromadu strateného času." Isteže, odvtedy sa už všeličo dalo do pohybu, v nejednom smere sme začali doháňať to, čo sme za štyridsať rokov nehybnosti zameškali, no v nejednom smere sa nám nielenže nepodarilo vymaniť sa z osídliel minulosti, ale ešte viac sme v nich uviazli, resp. sme si nastražili nové, ktoré nás rovnako strhávajú späť, bránia nám energetickejšie riešiť nahromadené problémy, potlačiť vpred onen šimečkovský "nehybný blok času".

xxx

Trpezlivosť, dôverčivosť obyvateľstva má svoje hranice. Nehovorím to preto, že by som chcel strašiť možnými katastrofickými následkami stratenej trpezlivosti. Nazdávam sa, že u obyvateľov našej krajiny je nepochybne ešte značná rezerva dobrej vôle pochopiť zložitost' dnešnej doby, priniesť nevyhnutné dočasné obete dovtedy, kým nastane bod obratu. Chcem len poukázať, že taká základná premena spoločenského systému, aká sa dnes deje u nás, sa nemôže úspešne uskutočniť bez spoluúčasti obyvateľstva, bez jeho vedomej a chcenej aktivity, bez toho, aby si občania, ich väčšina, ich rozhodujúca časť vec systémových premien osvojili ako svoju vlastnú vec, ako svoj vlastný program.

Dostávame sa k bodu, v ktorom sa prelína objektívne prebiehajúci proces premien s ich subjektívnym reflektovaním, v ktorom sa buď dosahuje, alebo naruša identifikácia rozhodujúcej časti obyvateľstva so smerovaním a intenzitou transformačného procesu. Pre konečný výsledok je fatálne dôležité, aby sa zmeny presadzovali dostatočne rýchlo, aby bolestný proces prechodu trval čo najkratšie. Zároveň je však fatálne dôležité, aby sa neprekročila únosná miera nevyhnutných prechodných negatívnych dôsledkov, aby sa obyvateľstvo neodradilo od spoluúčasti na systémovej premene.

Žiaľ, naša dosiaľ veľmi mladá, dostatočne nevyskúšaná a neskúsená demokracia nemá ešte dost' účinné indikátory a autoregulačné mechanizmy, ktoré by ju preventívne chránili pred možnými nebezpečenstvami. Inštitucionálne a legislatívne záruky proti možným deštruktívnym otrasom, pravda, v miere, ktorá by neobmedzovala výkon základných občianskych práv a slobôd, musia byť integrálnou súčasťou vyspeleho demokratického politického systému.

xxx

Zatiaľ, kým sa dospeje do takéhoto stupňa zrelosti inštitucionálnej demokracie, pravdepodobne nie je iná možnosť udržania demokratického kurzu nášho spoločensko-politického vývoja ako podstatne vyššia a razantnejšie prejavovaná ostražitosť občanov a občianskych iniciatív voči možným nebezpečenstvám straty tohto kurzu, voči možným hrozbám antidemokratických deformácií. Potrebu takejto zvýšenej

ostrážitosť musíme pokladať za jednu z príznačných črt tohto prechodného obdobia.

Zdá sa, že občanom v tejto situácii nestačí byť iba strážcami svojich vlastných konkrétne definovaných jednotlivých práv a slobôd, ale že im naďalej prislúcha, tak ako to bolo v čase novembrovej revolúcie a krátko po nej, strážiť aj celkový osud demokracie. Na príklade Juhoslávie vidíme, aká krehká je stavba ľudských práv, a to aj takých základných, ako je právo na život, ako ľahko sa v náhlom, zdanlivo nelogickom a absolútne nečakanom katastrofickom výbuchu môžu z jedného dňa na druhý zvrátiť všetky istoty. Zostáva nám len dúfať, že podobnej alebo ešte strašnejšej lekcie sa nám i ostatnému svetu nedostane tiež z priestoru na východ od našich hraníc.

xxx

Vysoká, maximálna miera občianskej zodpovednosti - to je kategorický imperatív súčasnej chvíle pri posudzovaní systémových zmien, pri formovaní demokratického politického systému, pri hľadaní najvhodnejšej formy štátoprávneho usporiadania, pri vytváraní priaznivých predpokladov na fungovanie výkonnej ekonomiky a slobodnej kultúry.

Vynára sa však otázka: ako dosiahnuť túto vysokú mieru občianskej zodpovednosti, ako prispieť k tomu, aby občan, pre blaho ktorého sa to všetko deje alebo malo diať, sa stal, ako ho prezident Havel alegoricky nazval, oným najdôležitejším ústavným činiteľom?

Buďme realisti. Občan má dosť svojho vlastného trápenia a zaťažovať ho štátnickou zodpovednosťou by bolo nad jeho sily. Prirodzene, nemám na mysli občana s veľkým O, personifikujúceho občiansky princíp najvyššej štátnej suverenity, ale obyčajného, radového, individuálneho občana s jeho každodennými starosťami i radosťami, na ktorého v celej svojej nástojčivosti dolieha ťarcha múdrych či nemúdrych rozhodnutí moci.

Nerobme si ilúzie, že občan má výraznejšiu možnosť ovplyvniť to, čo sa deje v jeho mene. Ak, tak iba sprostredkovane, a to so značným časovým oneskorením. Predsa však v procese systémových zmien veľmi záleží na postojoch občanov, aj tých radových, individuálnych, na miere ich občianskej zodpovednosti. Nemám na mysli iba akt volieb, ale aj ich každodenné postoje, ich permanentný vzťah k spoločensko-politickému daniu, v ktorom sa prejavuje stupeň dôvery alebo nedôvery k tomu, čo sa deje.

xxx

Nechcem spochybňovať význam inštitucionálnych štruktúr nášho demokratického politického systému. Nemali by sme si však zatvárať oči pred všeobecne platnou zákonitosťou, že v ich činnosti sa postupne nevyhnutne presadzuje tendencia uzatvárať sa do seba, uprednostňovať svoje vlastné záujmy pred záujmami tých, ktorým by mali slúžiť, vytvárať si svoju vlastnú, nie vždy plne adekvátnu optiku

pri hodnotení a interpretovaní reality. Svojho času sa tento fenomén veľmi priliehavo nazýval fenoménom odcudzenia.

Ak vezmeme do úvahy tento jav a ak navyše realisticky posúdime našu politickú a publicistickú scénu, na ktorej sa popri vážnych a zodpovedných stanoviskách často oveľa razantnejšie presadzujú partikulárne, úzkymi egocentrickými záujmami motivované postoje a názory, tak sa nám musí ako veľmi výstražný javiť fakt, že hlas občana, toho obyčajného, nevťeravého, bremeno svojich každodenných starostí trepezlivo nesúceho občana, je taký slabý a neúčinný.

Zvýrazniť tento hlas, urobiť ho zvučnejším a prenikavejším je, nazdávam sa, veľkou príležitosťou, ale aj aktuálnou úlohou a mravnou povinnosťou nielen občianskych iniciatív, ale aj vedeckej a kultúrnej obce.

Pravda, to si vyžaduje dať nový impulz občianskym aktivitám, otázku ľudských práv a slobôd a úsilie o ich ochranu, rešpektovanie a rozvíjanie postaviť do nového svetla. Naša doterajšia porevolučná skúsenosť, ale aj výstrahy, ktoré prichádzajú z krízových ohnísk sveta, pripomínajú, že dosiahnutie slobody ani zďaleka nie je zárukou demokratického vývoja, že nevyhnutnou podmienkou spoľahlivého fungovania demokracie je duchovná, mravná pripravenosť obyvateľstva, to, čo môžeme súhrnne nazvať politickou kultúrou, schopnosťou jednotlivca, skupín i celých spoločností navzájom sa uctiť a rešpektovať a uctiť si a rešpektovať i pravidlá svojho spolunažívania. Len v atmosfére takejto všeobecne uznávanej tolerancie sa môže dlhodobo a spoľahlivo dariť ľudským právam a slobodám, humanite a demokracii.

To si vyžaduje jedno: od aposteriórneho prístupu k otázke ľudských práv je čas upriamiť väčšiu pozornosť na ich preventívnu ochranu a rozvíjanie, zamerať sa na pozdvihnutie mravného vedomia obyvateľstva, na zvýšenie jeho politickej kultúry, a teda následne i na prehĺbenie vedomia onej občianskej zodpovednosti, o ktorej bola reč.

xxx

Bolo celkom prirodzené, že doteraz, najmä v rokoch totality, ale aj po revolúcii, sa naša pozornosť sústreďovala predovšetkým na následné reparácie už spôsobených nezákonností a krývd. Zdá sa, že táto činnosť bude naďalej plne opodstatnená. No popri nej bude nevyhnutne rásť význam a potreba preventívnej aktivity.

Kľúčovou je otázka široko založenej výchovy obyvateľstva k ľudským právam. Je nanajvýš žiadúce, aby sa v dohľadnom čase začal realizovať dobre premyslený, rôznym vekovým, ale aj vzdelanostným a profesijným kategóriám obyvateľstva prispôbený projekt výchovy v predmete ľudských práv a slobôd, celkovej humanizácie spoločnosti. Táto problematika by sa mala v primeranej podobe zahrnúť už do osnov základných alebo dokonca materských škôl a mala by sprevádzať mladého človeka až po absolvovanie vysokej školy. Navyše by problematika ľudských práv mala byť oveľa viac frekventovaná v rôznych formách výchovy dospelých a v masovokomunikačných prostriedkoch. To by bol z dlhodobého hľadiska veľmi účinný prostriedok na zvýšenie politickej kultúry obyvateľstva.

Ďalšou formou prevencie by mohlo byť vytváranie organizácií občianskej kontroly, ktoré by mali právo dohliadať na rešpektovanie ľudských práv a ľudskej dôstojnosti v relatívne uzavretých enklávach, ako je napr. armáda, väznice, psychiatrické kliniky, výchovné zariadenia pre mládež, školy. Riadiace orgány týchto zariadení by na druhej strane mali mať povinnosť poskytnúť im žiadané informácie, umožniť styk s relevantnými osobami a pod.

V rámci preventívnej aktivity je veľmi dôležité predchádzať vzniku možných budúcich ohnísk asociálneho alebo kriminálneho správania sa istých skupín obyvateľstva alebo jednotlivcov, a to tým, že sa im v pravý čas, keď sa ocitnú v kritickej životnej situácii, podá pomocná ruka a odvráti sa nebezpečenstvo ich sociálno-morálnej degradácie. Žiada si to vybudovanie siete resocializačných zariadení ako prechodných staníc pre ľudí, ktorí potrebujú poskytnutie prvej pomoci.

Osobitnou sférou je problém nacionálnych vzťahov, postavenia národnostných a etnických skupín a rozličných iných minorít. Ja prejavom veľkej občianskej nezodpovednosti, ak sa vo veciach existencie spoločného štátu, a to na oboch stranách, prejavuje frivolnosť alebo arogancia. Nech sú v hre akékoľvek vážne problémy, sme povinní vynaložiť všetky sily, aby sme zahatali deštruktívne tendencie a prispeli k oveľa väčšej miere vzájomného pochopenia v záujme konštruktívneho riešenia sporu. Emancipačný proces sa nedá zastaviť. O tom nás presvedča vývoj kdekoľvek vo svete. To však neznamená, že musí vyústiť do rozkladu. Veľa závisí aj od rado- vých občanov, či sa podarí neutralizovať extrémistov a vyjsť si dosť energicky v ústrety.

xxx

Prispieť k zvýšeniu politickej kultúry, k prehĺbeniu vedomia občianskej zodpovednosti je inherentným poslaním aj spoločenských vied a filozofie.

Realizácia etického imperatívu pre teoretickú obec neznamená, že by mala suplovať politiku. Jej šanca je v niečom inom: vo vedeckej, analytickej artikulácii živej problematiky súčasnosti, v objavovaní, vo vyhmatávaní povrchnému pohľadu skrytých, no z hľadiska budúceho vývoja nosných a produktívnych trendov, v upriamovaní pozornosti na otváranie novej problematiky, nových spôsobov myslenia, nového priestoru pre humánne zmysluplnú a perspektívnu orientáciu spoločenského pohybu.

Nie je to malá šanca a nemali by sme ju prepáť. Komu inému ak nie spoločenským vedcom - ekonómom, politológom, prognostikom, sociológom, filozofom a z iného zorného uhla i historikom, literárnym vedcom, psychológom a iným prislúcha úloha nastavovať zrkadlo novovznikajúcim deformáciám, hľadať východiská z neprehľadných, nepreskúmaných a často rozporuplných situácií. Zodpovednosť vedca je umocnenou zodpovednosťou občana, pretože vedec navyše disponuje možnosťou komplexného poznania relevantnej problematiky a má i náležitú metodologickú vybavenosť na jej produktívne noetické zvládnutie.

xxx

Nakoniec sa opäť vráťme k myšlienke o premrhanom a naďalej premrhávanom čase. Stratený čas neznamená iba oneskorenie sa v postupe, čo by sa neskôr dalo

prípadne dohnať. Je to niečo oveľa závažnejšie. Je to mrhanie intelektuálno-mravnou energiou spoločnosti, tou energiou, ktorej nedostatok na dovŕšenie transformačného procesu by mohol mať katastrofálne následky. Stratený čas pri uskutočňovaní spoločenských premien nemusí znamenať iba oddialenie želaného cieľa, ale i stratu možnosti vôbec ho dosiahnuť. Prekročenie istej hranice v mrhaní časom a energiou môže vyvolať kvalitatívnu zmenu v danej spoločenskej realite: namiesto pozitívne, konštruktívne orientovaných procesov sa môžu presadiť procesy deštruktívne, chaotické, nezvládnuteľné, vedúce k rozkladu a ku kolapsu. Príklady na to sme už uviedli.

Zdá sa, že v prítomnej chvíli toto nebezpečenstvo narastá. Nie je našou úlohou skúmať jeho konkrétne a aktuálne politické podoby. Vo všeobecnosti sa však predsa žiada povedať, že na súčasnej spoločensko-politickej scéne sa príliš dostávajú do popredia aktivity, ktoré pozornosť a energiu verejnosti orientujú skôr do minulosti než na riešenie akútnych problémov súčasnosti a budúcnosti.

Nemám na mysli z hľadiska historickej a ľudskej spravodlivosti plne opodstatnené odčinenie nezákonností a krívd, ktoré sa napáchali v minulosti. V tom treba naďalej a ešte dôraznejšie pokračovať, pretože je to aj nevyhnutnou podmienkou spoločenskej mravnej očisty.

Nemám na mysli ani likvidáciu, odstraňovanie inštitucionálnych foriem a štruktúr, ktorých genéza a funkcia je organicky spätá s totalitným systémom.

A napokon – nemám na mysli ani očistu verejného života, a to nielen verejného, ale aj skrytých, mocensky alebo ekonomicky vplyvných pozícií od osôb, ktoré boli preukázateľne exponentami totalitárneho režimu alebo vykonávateľmi represívnych praktík. Aj toto je žiaduce a potrebné, hoci si nemyslím, že podľa nejakých paušálnych, nediferencovaných šablón neberúcich ohľad na mieru osobnej zodpovednosti.

xxx

Všetko toto, pokiaľ ide o vyrovnávanie sa s minulosťou, je nevyhnutné a potrebné a zrejme nevyhnutné je aj to, že táto očista, táto katarzia odčerpá časť intelektuálno-mravnej energie spoločnosti. No bolo by chybou, keby sme v problematike minulosti, vo vyrovnávaní sa s ňou uviazli tak hlboko, že by nám nezostával dostatok síl na riešenie akútnych problémov súčasnosti, na polozenie pevných základov pre budúcnosť. Bolo by chybou, keby nás odpor k minulosti tak zaslepil, že by sme prestali vidieť, že to hlavné, to nie je minulosť, ale prítomnosť a budúcnosť, že aj vyrovnávanie sa s minulosťou má aspoň jednu svoju dimenziou slúžiť prítomnosti a budúcnosti.

Nadišiel čas, keď sa nám veľmi energicky treba vyburcovať na riešenie tých problémov, ktoré sa týkajú budúcich osudov našej spoločnosti, na vytýčenie ambiciózneho a zároveň realistického programu formovania politicky demokratickej, ekonomicky výkonnej a kultúrne slobodnej otvorenej občianskej spoločnosti. Jedine v takomto prístupe, v takejto vyváženosti postoja k minulosti, prítomnosti a budúcnosti je produktívne etické východisko k zmysluplnej a zodpovednej občianskej aktivite.

Vyváženosť tohto postoja si napríklad vyžaduje, aby sa staré, ak je ešte funkčné, nelikvidovalo samoučelne, ale až vtedy, keď ho možno nahradiť novým, lepším a funkčnejším.

V prístupe k ľuďom by sa malo citlivo rozlišovať, v akej miere bolo ich prípadné negatívne konanie vynútené agresivitou systému a v akej výsledkom ich vlastného pričinenia. Akýkoľvek paušálny, plošný prístup, až na úzke, presne vymedzené kategórie vykonávateľov totalitnej moci, je nehumánny a škodlivý. Dôležitým kritériom by navyše mala byť i miera funkčného, utilitárneho začlenenia do nových štruktúr a aktivít. Až život sám môže byť nakoniec spravodlivým sudcom.

Na záver sa pokúsím rezumovať:

Etika systémových zmien je vlastne odpoveďou na výzvu budúcnosti, krok urobený v ústrety tejto výzve. V jej realizácii, v smerovaní k funkčným, perspektívnym a stabilizujúcim riešeniam je najlepší zdroj motivácie a kritérií občianskej zodpovednosti a aktivity, zaangažovanosti vedy a kultúry.

O STATÍCH V HEIDEGGEROVĚ JUBILEJNÍM ROKU V NĚMECKÉ SPOLKOVÉ REPUBLICE

JOSEF CIBULKA, Filozofický ústav SAV, Bratislava

V údobí své frustrace vůči roku 1933, kdy se angažoval pro nacistickou ideologii, v letech 1936-1938 psal Heidegger aforismy. Přál si, aby byly publikovány teprve po publikování všech jeho přednášek. Roku 1989 byly tyto aforismy v rozsahu 510 stran textu publikovány jako 65. svazek Heideggerových sebraných spisů pod titulem *Beiträge zur Philosophie (Vom Ereignis)* [1]. Již roku 1988 Otto Pöggeler charakterizoval tento soubor Heideggerových aforismů jako Heideggerovo hlavní dílo, "přínejmenším" jako jeho druhé hlavní dílo po *Bytí a času* (Pöggeler tak učinil ve sborníku *Heidegger a praktická filosofie*, o němž budeme psát v závěru našeho textu) [4].

O uvedených Heideggerových aforismech z let 1936-1938 pojednává ve 4. čísle *Zeitschrift für philosophische Forschung* stať Alexandra Schwana z Berlína pod titulem *Heideggerovy "Příspěvky k filosofii" a politika*. První kapitolu své stati uvádí titulem *Je to druhé hlavní dílo?* Píše, že to jsou jen aforismy ve stylu Nietzscheho, ale že v nich je nicméně obsažen i pronikavě založený pokus v protikladu k Heideggerově původní fundamentální ontologii rozvinout otázku bytí, resignovat na východisko "Dasein" a chápat bytí samo ze sebe, tak, jak se "udává". Heidegger zde výslovně rozvíjí "Seins-denken", jen příležitostně zde užívá i termín "Da-Sein", na nějž však vzápětí opět resignuje. Proklamuje, že třeba překonat jakékoli politické využití filosofie.

Heidegger ve svých aforismech z let 1936-1938 vytyčuje požadavek "nového začátku", oproštěného od novověkých hledisek, že vše lze zhotovit (Heidegger zde užívá pro tuto dimenzi termínu "Machenschaften"). Rozhodnutí "nového počátku" je ovšem rozhodnutím lidského subjektu, ale člověk se tímto rozhodnutím zpětně vše-